

Д. Скоромний,

кандидат юридичних наук,
докторант кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ – «ІНСТИТУТ-АРХІПЕЛАГ»

Постановка проблеми. Інститут відповідальності юридичних осіб (далі – ЮО) за кримінальні правопорушення як комплексне правове явище функціонує в рамках складної взаємодії трьох основних соціально-топологічних площин: фреймів (регіонів), мереж відносин та потоків. Фреймова розмірність постає як одна з найбільш стабільних площин соціально-правової взаємодії. Фрейм-системи утримують власну цілісність за допомогою відповідних семіотичних рамок. Учасники інтеракції, потрапивши в ці рамки, стають у певному розумінні «заручниками» такого фрейм-конструкту і змушені слідувати в руслі основної сюжетної лінії, що ним задана.

Відмінними від фреймів є мережі відносин. Вони виступають як полівидові (гетерогенні) функціональні збірки правового інструментарію, що формуються навколо проблематики відповідальності ЮО за кримінальні правопорушення. У рамках мережевої розмірності дещо змінюються такі соціально-топологічні характеристики взаємодії, як: далеко/близько (основний акцент робиться на семіотичній зв'язаності, коли схожі за змістом елементи є близькими, а відмінні – далекими); всередині/ззовні (для мережі немає ззовні, а тому єдиний аспект мережевої взаємодії – це внутрішній); малий/великий масштаб тощо.

Плинна розмірність у свою чергу проявляє описану проблематику

відповідальності ЮО через призму мінливих та взаємозамінних потоків-практик, які зберігають свою ідентичність за умов підтримання стабільного темпу змін.

Тож описані соціально-топологічні виміри співіснують у рамках згаданого інституту відповідальності. Регіони або фрейми являють собою островки стабільності та правової визначеності, що створюють надійний каркас для вирішення питань боротьби зі злочинністю ЮО та її запобігання. Вони зустрічаються з різноманітними потоками-практиками, що в силу власної ефективності, напору та масштабу здатні змінити сам рисунок топології регіону, змусити його адаптуватись. Описана картина взаємодії зв'язана спільною мережею соціально-екологічних відносин, де зустрічаються різноманітні актори й актанти, що як власними зусиллями, так і силами різноманітного гетерогенного правового інструментарію здатні утримувати разом поточну конфігурацію соціальних позиціонувань.

Отже, наведені соціально-топологічні виміри в екологічному плані співіснують разом у рамках спільного для них «інституту-архіпелагу». Його слід розуміти як такий, що з точки зору топології є більшим за ту чи іншу модель відповідальності ЮО за кримінальні правопорушення (кримінальну, квазікримінальну чи некримінальну) і наближається до родового

розуміння юридичної відповідальності як такої.

Разом із тим залишається відкритим питання особливостей взаємодії самого «інституту-архіпелагу» (як індивідуального сушого), його кримінально-правового каркасу (автономного розуміння поняття «кримінальне правопорушення») та решти функціональних елементів (інші фрейм-системи (цивільно-правові, адміністративні тощо), потоки-практики та різноманітні мережі правовідносин). Отже, **метою** цього наукового пошуку виступають дослідження характеру взаємодії основних соціально-топологічних розмірностей відповідальності ЮО за кримінальні правопорушення в рамках комплексного утворення «інституту-архіпелагу».

Виклад основного матеріалу.

Тож, кожна з наведених соціально-топологічних площин пропонує власне бачення відповідальності ЮО за суспільно-небезпечні діяння. Вони співіснують разом у багатьох різних модальностях і можуть як співпрацювати між собою, створюючи кооперацію, так і конфліктувати один з одним, як це має місце в рамках боротьби із практиками чи навіть цілими соціальними інститутами, що хоч законодавчо і не схвалюються, проте довели свою ефективність. Або неначе мережі можуть існувати, навіть не підозрюючи про інші соціальні розмірності, аж допоки з ними не зустрінуться і не поглинуть їх чи самі не стануть жертвою іншої мережі. Конфігурацій безліч.

Водночас описані виміри як схожі між собою, так і відмінні. З одного боку, всі вони самобутні. Кожна розмірність оперує власним набором інструментів, об'єктів взаємодії, учасників і т.д. Ці місця є «іншими» одне одному, чужими. З другого боку, кожна із топологічних площин демонструє одну й ту ж сферу відповідальності ЮО за кримінальні правопорушення, але по-своєму. Адже логічно припустити, що реальність не може

бути множинною й усі наведені точки зору є всього лише суб'єктивними інтерпретаціями цієї спільної об'єктивної реальності. Звідси логічно випливає запитання: чи можливо за допомогою названих соціальних розмірностей отримати комплексне (голографічне) розуміння згаданого інституту-збірки?

Як стверджує М. Руденко, в основі сучасних звернень соціальних наук до ідеї множинного, яка дозволяє помислити реальність не просто як різноманітну і фрагментовану, але як складну і по-різному розподілену всередині себе, лежить проблематика розрізнення і різноманіття, з якими не слід ані боротися, ані шалено захищати. Тут радше варто спробувати перевизначити загальну картину буття так, щоб ці відмінності, по-перше, були виявлені та зафіксовані, по-друге, включались у динамічне конструювання об'єктів і груп [1, с. 116–117].

Тож на передній план випливає проблематика єдності та протиріч між різними соціально-топологічними позиціонуваннями. Однак чи потрібно їх об'єднувати? Чи не призведе таке перетворення з множинності в однину до зовсім небажаного нами результату – диктату якогось конкретного нарративу та нівелювання ролі всіх інших точок зору? Давайте спробуємо відповісти на ці та інші питання на прикладі відповідальності ЮО.

Отже, є багато «місць»: законодавство, яке пропонує офіційну версію опису суспільно-небезпечних протиправних діянь, за які ЮО слід переслідувати; практична діяльність правоохоронних інституцій, яку можна розділити на скарги конкретних осіб та їх перевірку в ході процесуальних дій; експертні установи, де фахівцями надаються висновки з конкретних питань, що стосуються діяльності ЮО; суд, де безпосередньо вирішуються питання відповідальності ЮО за конкретне діяння; установа, що покликана застосувати ті чи інші правові заходи до ЮО на підставі під-

сумкового судового рішення; кабінет науковця, який досліджує згадувану проблематику. Перелік можна продовжувати й надалі. Описані «місця» кожне зі своєю метод-збіркою, з власним набором професійних умінь і практик, що формуються навколо проблематики визначення діяльності ЮО в контексті її норми та патології. Усі вони виробляють власну версію девіацій ЮО, що призводить до множинності тлумачень їхньої протиправної діяльності, яка має злочинний характер. Проте справедливо зауважив Дж. Ло: «Що нам робити із цим дивовижним висновком? Чи до душі нам така ерозія єдиної реальності?» [2, с. 109].

«Що стосується професіоналів, – продовжує британський дослідник, – то вони зазвичай говорять про єдиний об’єкт або про безліч об’єктів і процесів, що поєднуються один з одним і спільно виробляють єдину реальність» [2, с. 110]. Наприклад, відповідальність ЮО тут можна розуміти як поєднання всіх вищенаведених етапів діяльності. Вони стосуються виявлення небезпечного характеру конкретної моделі поведінки корпоративного суб’єкта, закріплення її в законодавстві як протиправної, далі відбуваються процесуальні дії, пов’язані з перевіркою скарг, проведенням експертиз, з’ясуванням питання відповідальності в суді та виконання судового. Згодом відповідна практика підпадає під пильний погляд науковця, який на підставі досліджень пропонує внести ті чи інші корективи в законодавство для поліпшення його характеристик (справедливості, ефективності, гуманності тощо), що у свою чергу означає завершення циклу або початок його нового витка.

Описаний процес можна продовжувати, додаючи багато інших деталей, що конкретизують той чи інший аспект відповідальності ЮО за правопорушення кримінального характеру. Згадувані елементи системи неначе пазли складаються в динамічну кар-

тину взаємодії, де всі складники доповнюють одне одного та створюють комплексне розуміння інституту відповідальності ЮО за суспільно-небезпечну протиправну діяльність. В ідеалі – це симфонія, де кожна складова частина має власне місце та співпрацює в синергії з іншими. Це радше симбіоз, аніж протистояння.

«Ця поширена, навіть звична манера письма, – говорить Дж. Ло, – форма перспективізму». Останній вкладається в рамки, реалізує і передбачає класичну європейсько-американську версію зовнішнього. Реальність суспільної небезпеки та протиправності діянь ЮО визначаються такими, що не залежать від «юридичного втручання»¹ і передують йому. Вона визначена за формою і єдина. «За такої організації зовнішнього перше завдання полягає в тому, щоб виробити відповідь на питання, що є реальність», – продовжує британський дослідник науки і техніки. Наприклад, стан законодавства відповідної спільноти і закріплення в ньому конкретної моделі поведінки ЮО як протиправної або навіть злочинної. Наступним завданням є правове втручання, здатне допомогти вирішити ту чи іншу ситуацію притягнення до відповідальності конкретної особи-порушника та попередження таких проявів у майбутньому. Судді, прокурори, представники правоохоронних та правозастосовних органів схильні дотримуватись такого підходу – «сильної версії зовнішнього: подібно художникам-перспективістам <...> вони припускають, що звертаються до однієї і тієї ж реальності» [2, с. 111–112].

Звісно, бувають ситуації, коли все йде за планом: скарга, ефективно проведене розслідування, справедливий висновок суду, що призвів до покращення соціально-екологічної обстановки та відсутності рециди-

¹ За аналогією з медичним втручанням, наприклад, хірурга в тіло пацієнта, що лежить на операційному столі.

вів. Комплексно все це має створювати єдиний і внутрішньо узгоджений образ суспільно-небезпечного діяння ЮО – «причина-симптоми-лікування» (або, якщо забажаєте, «гіпотеза-диспозиція-санкція», що є більш типовим для юридичної сфери). Він, неначе голографія, створює об'ємне зображення «реальності» небезпечної девіантної поведінки з боку ЮО. У такому ідеальному світі кожний показник має сенс й узгоджуються з іншими. Дж. Ло описує ситуацію, що склалась, як різні, але сумісні точки зору «тут-всередині» на єдину зовнішню реальність. Проте це не завжди так. Іноді система правосуддя зустрічається з тим, що британський науковець називає «погано скоординованими реаліями». Тут часто доводиться працювати з великою кількістю можливих «істин» [2, с. 112–114]. Йдеться, зокрема, про ситуації, коли вчиняються вкрай небезпечні і явно протиправні дії, а ніхто не звертається зі скаргою (наприклад, із питань недобросовісної конкуренції, забруднення довкілля тощо) у відповідні інстанції, або мають місце суперечливі експертні висновки, що стосуються ключових питань відповідальності ЮО за суспільно-небезпечні діяння. Що тоді робити?

Безумовно, на практиці це неодинокі випадки, й існують цілком конкретні правила, як діяти за таких обставин. З одного боку, основний постулат кримінального судочинства звучить так: у разі сумніву – на користь обвинуваченого (*In dubio pro geo*). Проте як діяти, якщо модель притягнення ЮО до відповідальності є некримінальною й заснована на засадах, наприклад, цивільного судочинства? Звичайно, тут можна апелювати до «автономного» розуміння «кримінального правопорушення» або кримінального права в його розширеному тлумаченні, де будь-яка форма репресії до особи з боку держави може трактуватись як така, що підпадає під дію кримінальної модальності

взаємодії з відповідними принципами та гарантіями для її учасників. Тож кримінальний фрейм поведінки буде домінувати над іншими – виступати основою або базисом відповідної системи фреймів (*framework*).

З іншого боку, є ще, як мінімум, два соціально-топологічних виміри, де правила інтеракції відмінні від фреймів (регіонів). Тут ідеться про мережі та потоки (або плинні розмірності), що послуговуються власними модусами взаємодії в рамках описаної ситуації. Для мережі, наприклад, узагалі немає значення, яке правове становище займає те чи інше правило поведінки (норма, припис, практика тощо). Єдине, що для неї важливо, – це коефіцієнт валентності відповідного складника. Це означає, що чим більшою є зв'язаність елемента системи з іншими компонентами, тим важливішим є його становище всередині самої мережі.

Для плинних об'єктів усе навпаки – мінливість є константою їхнього буття. Як казав Геракліт: «усе тече, усе змінюється». Вони зберігають власну ідентичність, підтримуючи постійний темп перетворень і адаптацій під соціально-екологічне оточення, що у свою чергу зумовлює відсутність прив'язки до якогось сталого конструкту взаємодії. Тут діє єдине правило – адаптуйся сам або змусь інших. Плинна розмірність, наче русло ріки, яке або огинає природній соціальний ландшафт, підлаштовується під нього, або формує власний – змиває все на власному шляху.

Тож що робити в разі конфлікту не просто декількох показників одної і тієї ж розмірності (наприклад, двох експертних висновків чи показань сторін у суді), а декількох соціально-топологічних вимірів, які хоч і перетинаються між собою, проте мають відмінну природу? Як тоді діяти?

Британський дослідник Дж. Ло пропонує звернути увагу на декілька способів пояснити протиріччя між

різними версіями або точками зору на описану проблематику відповідальності ЮО, що сформувались у межах більш-менш мінливих і зумовлених обставинами правил для розрізнення суперечливих версій реальності «суспільно-небезпечного». Перший спосіб пояснити протиріччя – зробити його видимим [2, с. 116]. Наприклад, як на рентгенівському знімку проявляється тріщина або перелом кістки, так і за допомогою технічних засобів можна «проявити» стан екологічного забруднення довкілля або вплив недоброчесних практик ведення комерційної діяльності на локальну (глобальну) картину ринку. Мовляв, погляньте на цей графік падіння ВВП, ось вона – недобросовісна конкуренція!

Інший спосіб – сказати про можливість того, що суспільно-небезпечні практики настільки глибоко проникли в соціальне тіло, що люди стали нечутливими до відповідних правопорушень. Останні перестали бути для них загрозою і перетворились у буденність, з якою просто треба змиритись. У цьому випадку стає зрозуміло, чому ніхто не звертається зі скаргами. Правопорушення стало нормою, а добросовісна поведінка навпаки – патологією. Третій спосіб пояснення полягає в тому, що люди через різні обставини просто не досить обізнані, щоб ефективно скористатись відповідним інструментом реагування на суспільно-небезпечну поведінку ЮО [2, с. 116].

Власне, пояснень може бути безліч. Проте, як звертає увагу Дж. Ло, є щось, що поєднує їх між собою. Усі наведені «історії» допомагають підтримувати сильну перспективіську і сингулярну версію зовнішнього, навіть якщо виробляють множинні реалії. «Вони припускають і водночас дозволяють реалізувати стандартну версію європейсько-американської метафізики, попутно створюючи щось інше». Тож, попри неповноту сприйняття обставин, його невизначеність і суперечливість, десь там ззовні є ціл-

ком конкретна девіантна поведінка ЮО з чіткими проявами, що можна побачити, більше того – зафіксувати. Вона не залежить від досліджень, передують діагнозу, визначена та єдина. «Так європейсько-американська метафізика зберігається перед обличчям можливих протипоказань», – говорить науковець [2, с. 116–117].

Однак як тоді розв'язати проблему суперечності й не звести при цьому все до якогось єдиного наративу? Іншими словами, як, вирішивши питання протиріччя, зберегти при цьому множинність та різноманіття соціального буття? На думку А. Мол, слід змістити фокус уваги з репрезентації об'єктів на самі об'єкти, речі. Тож, про що йдеться? Певно, що про ті речі, за допомогою яких стає можливим побачити або іншим чином сприйняти сутність тематики нашого дослідження – суспільну небезпеку діянь ЮО. Графік, на якому зображений негативний вплив від недобросовісної конкуренції. Прилад, що показує кількість важких металів у пробі води, які потрапляють у місце водоймище разом із відходами виробництва тощо. Без цього додавання «графік», «прилад» чи якийсь інший об'єкт (рід), суспільна небезпека залишається наодинці із собою. Вона непомітна. Але, як звертає увагу Дж. Ло, коли додано, наприклад, «під мікроскопом», досліджуваний об'єкт більше не існує самостійно – тільки за допомогою мікроскопа. Це уточнення виявляє, що видимість певного явища залежить від мікроскопа. І у цьому відношенні залежить навіть більше. «Об'єкти тоді не існують самі по собі. Вони виготовляються, збираються як частина хінтерланда». Однак на відміну від репрезентацій об'єкти не описують видимі реалії «там-зовні». Це метод-збірка, де зв'язок має інший характер. Для об'єктів відносини між «тут-усередині» і видимим «там-зовні» складні, контингентні й мінливі, а рух між ними може бути двобічним [2, с. 117–119].

Те ж стосується і проблематики суміщення декількох соціально-топологічних розмірностей. Якщо поглянути на об'єкти одночасно з різних точок зору, то об'єктивний світ може спостерігатися як збірка (*assemblage*) сутностей, які пов'язані між собою. Неначе є щось, що вміщає в собі всі згадувані виміри суспільно-небезпечного і представляє їх в образі певної єдиної об'єктивної реальності. Але якщо звернутись до практиографічного аспекту їхніх взаємин, як пропонує А. Мол, то картина змінюється. Відносини між об'єктами-у-практиці (*objects-in-practice*) розкриваються як невизначені, іноді ефемерні, складні та суперечливі. Описані реалії (фрейм-системи, мережі та потоки) не стільки включають у себе одне одного, скільки радше знаходяться пліч-о-пліч. Тут ідеться не про окремі, можливо, неповноцінні точки зору на один і той же об'єкт, а про відмінні об'єкти, вироблені різними метод-збірками [3, с. 246; 2, с. 119–120].

Тож графік, на якому проілюстрована крива росту/спаду комерційної активності, не завжди є меншим за саме провадження. У певних ситуаціях він може бути навіть більшим. Усе, зі слів А. Мол, залежить від обсягу уваги, яку ми привертаємо до конкретного питання [3, с. 246]. Графік і провадження пропонують свої власні варіанти реальності, які можуть частково перетинатись, проте не обов'язково є частинками єдиного проекту об'єктивності. Вони являються продуктами конкретних метод-збірок, які, висвітлюючи одні прояви реальності, важливі для конкретної ситуації, решту залишають у тіні. Вони створюють свого роду контрастне зображення, на якому краще видно певний об'єкт, ціною тьмяності всього іншого.

Тепер ми розуміємо, що такі соціально-топологічні розмірності, як фрейми, мережі та регіони, продукують власні варіанти реального. Вони можуть налагоджувати контакти один

з одним, проте це аж ніяк не означає їх апріорне залучення в певний спільний конструкт, в єдину тотальність. Між ними існують складні відносини взаємності, перетікання один в одного, змішування, розділення та кристалізації. Усе це означає, що описані розмірності не можна звести до певного єдиного знаменника, не втративши при цьому їхньої сутності. Це відносини екологічного характеру, де згадувані виміри займають свою власну соціально-екологічну нішу і при цьому прямо або опосередковано впливають на всі інші процеси, що розгортаються у відповідній соціальній екосистемі. Вони співіснують, взаємно породжують одне одного, розвиваються і перетворюються у щось інше.

Різні реалії виготовляються і пристосовуються один до одного, вони можуть як бути до певної міри пов'язані між собою, так навіть і не підозрювати про існування інших. Однак тоді залишається відкритим питання способу їх спільного існування в соціально-екологічному плані. І ключовим чинником, який виходить на передній план, на думку Дж. Ло, стає саме продуктивність окремих способів поєднання таких розмірностей [2, с. 120]. Що вона означає відносно проблематики відповідальності ЮО за правопорушення кримінального характеру? Певно, що життєздатність самої збірки різноманітних правових реалій. Давайте спробуємо розкрити це питання більш конкретно.

З одного боку, існує безліч конфігурацій поєднання правового інструментарію. З іншого – далеко не всі з них «виживають». Це неначе природний відбір, де «сильні збірки», вбудовуючись у поточний конструкт спільного буття, займають власну соціально-екологічну нішу і створюють сприятливі умови для продовження та розвитку свого «роду». «Слабкі» натомість, не витримуючи природної конкуренції, з різних причин (неефективності, недоцільності,

несвоечасності тощо) змушені піти в небуття. Такий підхід до описаної проблематики пропонує поглянути на ситуацію взаємодії між різноманітним правовим інструментарієм як на природну «гру», що відбувається в рамках відповідної соціальної екосистеми. Тут кожна правова норма, припис, практика, інститут і т.д. відіграють роль актора або актанта, що разом з іншими учасниками співіснує в екологічному плані – взаємного створення та споживання.

Описану ситуацію можна простежити на прикладі різних моделей відповідальності ЮО за суспільно-небезпечні діяння. Кримінальна, квазікримінальна чи некримінальна – це ті самі збірки правового інструментарію, що адаптувались під соціально-екологічні умови відповідної спільноти і стали ефективними (вижили) або не змогли підлаштуватись під умови оточення, знайти своє місце і фактично являються нежиттєздатними.

Безумовно, все може змінитись. Колись неефективний інститут, практика чи інший актант, який був «ніким», із часом може стати «всім», базисом виникнення чогось нового і неповторного, створити правовий шедевр. Однак залишається відкритим питання способу збереження ідентичності того чи іншого асамбляжу правових реалій. Як такі об'єкти здатні утримувати власне «Я» в мінливих умовах соціального буття? Це питання можна назвати ключовим в аспекті виживання відповідних збірок, адже збереження «роду», генетичного зв'язку між правовими об'єктами неможливе без вироблення конкретного механізму підтримання власної самобутності та поширення її на суміжні правові реалії.

Отже, об'єкт нашого дослідження – відповідальність ЮО за суспільно-небезпечні діяння – перебуває в багатьох різних соціально-топологічних розмірностях одночасно. При цьому кожна з його проекцій у відповідні площини є не меншою реальністю,

ніж інші, що дозволяє нам говорити про множинність описуваного об'єкта-збірки, його гетерогенність. Водночас він є цілісним. Згадуваний об'єкт здатний зберігати самобутність під час переходу між різними вимірами, що можна пояснити наявністю у нього певного «ядра» стійких мережевих зв'язків, що виникає в точці перетину гомеоморфних відносин у декількох топологічних системах [4, с. 40].

Мережі створюють зв'язок різних соціально-топологічних розмірностей між собою. Це свого роду «об'єкт-інститут», описаний Б. Латуром, який відноситься не стільки до матеріального об'єкту, скільки до того, що він називає корпоративним тілом (corporate body). Матеріальний об'єкт сам по собі не є інститутом, а лише його частиною. У протилежному випадку – він нереальний, не існує. Це неначе літак, який являє собою всього лише «купу металу». Проте в дійсності описаний об'єкт є не просто груддю металу з крилами, він також містить у собі цілу гетерогенну систему відносин, яка підіймає його в повітря. Єдине, що, на думку М. Єрофеевої, змушує нас вважати саме матеріальний літак об'єктом, – це те, що описана система відносин залишається непомітною (відсутньою) під час нашого перебування в його салоні [5, с. 87–88].

Саме нерухомість повітряного корабля в мережевому просторі робить можливим його переміщення в евклідовому, дозволяючи йому безперешкодно долати відстань між різними точками світу. Це явище можна назвати «незмінною мобільністю», де незмінність стосується мережевого простору, а мобільність – евклідового. Такі об'єкти здатні переміщатися завдяки властивій їм топологічній комплексності. Вони існують одночасно в різних просторових системах, більше того, знаходяться в точці їх перетину [4, с. 34–35].

Таким чином, відповідальність ЮО за кримінальні правопорушення

можна розуміти як об'єкт-інститут, що, знаходячись у декількох соціально-топологічних розмірностях, з'єднує гетерогенні елементи конструкції правового інструментарію в цілісний образ – «архіпелаг». Як його можна помислити? – запитаете Ви.

Для М. Серра описаний стан речей більше схожий на розсіювання маленьких островів архіпелагу в галасливому і ледь відомому безладді океану, чий скелі й береги постійно руйнуються прибою. Тут зустрічаються, з одного боку, кристалізовані й загалом стабільні об'єкти з чіткими гранями. Це закриті системи, що знаходяться у стані рівноваги. З іншого – об'єкти, що мають мінливі кордони. Є ще й третій тип об'єктів, які формуються в результаті перетину двох попередніх систем і здатні проявляти ці нескінченні зустрічі – той-таки архіпелаг як цілісний образ взаємодії [2, с. 244–245].

У ньому присутні безліч конфігурацій поєднання та конкуренції різноманітних соціально-топологічних площин. Тут присутні як стабільні регіони (фрейми) правової суші, які слугують для мешканців надійною опорою, так і стрімкі потоки правових практик, що орошають та наповнюють життям відповідні фрейм-конструкти. Усі разом вони створюють спільну мережу відносин, яка у свою чергу може містити багато інших мереж – менших або навіть сама входить в більшу за себе зв'язаність – ставати її елементом.

Такий підхід пропонує мислити проблематику відповідальності ЮО через категорію «вузлів», що мають стільки вимірів, скільки у них з'єднань. В основу такого бачення покладено уявлення про те, що зв'язаності та міцності конструкції легше досягти завдяки плетінню і звиванню зв'язків, кожний з яких (неважливо, наскільки він сильний) сам зітканий із ще більш слабких правових волокон [6, с. 175–176].

Н. Маррес у своїх роботах пропонує зручний спосіб сприйняти все

різноманіття мережевого бачення. Її метод, в основі якого лежать комп'ютерні скрипти і технологічні можливості візуалізації, орієнтується на дослідження мереж людей і речей, які формуються навколо певної дискусії. Одним із таких проєктів є дослідження контроверз завдяки технології «issue crawler», яка дозволяє вибудовувати мережі різних сайтів за їхніми посиланнями. Інакше кажучи, якщо існує актуальна тема, то про неї можуть висловитися багато акторів. У рамках такої дискусії так чи інакше здійснюватимуться посилання між учасниками, що можна проілюструвати за допомогою гіперпосилань. Збираючи їх разом, ми можемо створити певну мережу акторів-учасників. Більше того, є можливість простежити описану картину відносин у динаміці, де навколо актуального питання дискусії розгортається безліч суміжних тем у багатьох можливих конфігураціях [1, с. 124–125].

У підсумку, запропоноване Н. Маррес «емпіричне розгортання» знаходить свій власний простір і час. У цьому якраз і полягає топологічна складова частина описаного методу. Саме вона підкреслює той факт, що будь-які співвідношення між об'єктами породжують власні системи координат і просторово-часові континууми. Об'єкти, зазнавши такої проблематизації, знаходяться в постійному процесі виникнення все нових і нових «Я». І якраз «ядро» стійких мережевих зв'язків, що виникають між ними, дозволяє такому об'єкту зберегти самотність і убезпечитись від «розриву форми» [1, с. 126; 7, с. 27].

Одною з переваг такої онтології, на думку М. Деланда, є те, що різноманітні соціальні актори, індивіди, інститути, міста, ідеї тощо можуть позиціонуватись як такі, що існують у спільному онтологічному плані. Попри властивий кожному з них власний ритм буття, вони здатні взаємодіяти один з одним, разом створюю-

ючи рисунок мережі взаємодії. Такий підхід допоможе нам зрозуміти, що жодні соціальні процеси не були чітко відокремлені від своїх природних реалій. В екологічному плані вони завжди співіснували з ними [8, с. 51–52].

Таким чином, відповідальність ЮО за суспільно-небезпечні діяння як об'єкт-інститут являється складним утворенням. Вона поєднує безліч правових індивідуальних суцких, які співіснують у соціально-екологічному розумінні, проявляючи мережу буття комплексного об'єкта. Водночас інститут відповідальності ЮО є таким самим індивідуальним суцким, як і його складники. Він володіє тим же онтологічним статусом, що й окремі актори (актанти), однак у більшому просторово-часовому масштабі. Кожний вимір має свою історію, що протікає у власному темпі. Тим самим замість єдиного потоку, поділеного на різні епохи або періоди, ми маємо пучок паралельних історій, кожна з яких розгортається по-своєму [8, с. 44–46].

Описаний метод сприйняття об'єкта через множинність його зв'язків, на думку І. Красавіна, абсолютно не суперечить розумінню соціальної структури як цілого. Зовсім навпаки – це якраз-таки і є свідченням його цілісності. Тут немає жорсткого поділу на внутрішнє і зовнішнє, немає централізації сенсу навколо окремих значень. Натомість є нескінченний процес варіативних розрізень і становлення безлічі нових смислів. Завдяки цьому соціальна структура, будучи відкритою до змін, залишається диференційованим цілим і не може бути зредукована до будь-якої своєї частини [9, с. 179–180].

Запропоноване розуміння інституту відповідальності ЮО за кримінальні правопорушення як «інституту-архіпелагу» можна назвати гетерархією, що складається з безлічі ієрархій, з'єднаних мережевими зв'язками. Ситуації взаємодії тут хоч і проявляються як множинні, проте

залишаються при цьому локалізованими відповідними порядками відносин. Описана компоновка зв'язків визначає положення учасників як такі, що дрейфують між різними організаціями відносин як по вертикалі, так і по горизонталі. Це означає, що сходження, перетин та накладання форм утворюють стійкі ієрархії (або руйнує їх новими формами), тоді як паралельність існування екстеріорно ієрархізованих форм досягається за допомогою мережі [9, с. 184–185].

Однак залишається відкритим питання знаходження самого ядра мережових зв'язків у рамках інституту відповідальності ЮО за суспільно-небезпечні діяння. На наше переконання, семіотичним ядром таких відносин у рамках «інституту-архіпелагу» є саме запропоноване практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ або Суд) автономне розуміння «кримінального правопорушення» (criminal offence). Правило автономного визначення цього поняття означає, що в кожній конкретній справі ЄСПЛ, керуючись установленними критеріями, на власний розсуд визначає, яке правопорушення є кримінальним з точки зору Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція). Описаний підхід покликаний забезпечити однаковий рівень мінімальних процесуальних та матеріально-правових гарантій прав особи в кримінально-правовій сфері у всіх державах-учасницях Ради Європи незалежно від положень їх власного законодавства, що стосуються визначення кола кримінально-караних діянь [10, с. 109–110; 11].

Сам по собі автономний характер поняття «кримінальне правопорушення» означає не стільки вимогу уніфікації національного законодавства держав, скільки необхідність застосування єдиних правил та принципів їх тлумачення. Як стверджує Дж. Летсас, той факт, що перекладені вітчизняні поняття носять ту саму

назву, що і конвенційні, зовсім не гарантує однаковість їх змісту. Тому метод автономних понять покликаний усунути практики однобокої інтерпретації національними правовими системами, що хоч і відповідають бажанням конкретної держави, проте порушують баланс публічних та приватних інтересів усередині відповідної спільноти. Водночас Суд залишає певний рівень «гнучкості» під час застосування такого інструментарію правозастосовними органами країн-учасниць за умови, що їхня практика матиме «розумну» аргументацію та відповідатиме змісту Конвенції [12, с. 27; 13, р. 282–283].

Ключовим елементом в автономному підході до розуміння категорії «кримінальне правопорушення» є необхідність виявлення справжньої природи діяння. Дж. Летсас описує її так: «це щось постійне та об'єктивне, що не залежить від того, як його визначає більшість національних законодавчих актів». Це змушує Суд не зупинятись на розгляді зовнішніх фасадів національних правових конструкцій, а натомість зазирнути всередину них, вивчити реалії самої процедури і з'ясувати, чи була сутність «обвинувачення» в дусі Конвенції. Описаний метод роботи ЄСПЛ отримав назву «живого інструменту» (*living-instrument*) або «еволюційного» тлумачення (*evolutive interpretation*), в рамках якого, з одного боку, робиться акцент на сучасності погляду на правові реалії соціального буття, з іншого – на тому факті, що запропоноване альтернативне розуміння відповідних правових понять та категорій є кращим за попереднє, тобто ліпше висвітлює «істинний» зміст прав, що захищені Конвенцією [13, с. 297–299, 302].

Водночас давайте повернемося до слів британського дослідника про необхідність віднайти справжню природу правопорушення, про щось постійне та об'єктивне, що не залежить від волі інших та втілює в собі

«істинний» зміст прав. Що це як не ядро мережевих відносин, що сформувалось навколо такої правової категорії, як «кримінальне правопорушення»? Тому Суд, застосовуючи метод автономного розуміння для розкриття справжнього змісту відповідного термінопоняття, теж ставить собі за мету проявити його семіотичне ядро. Але як це можливо зробити?

Дж. Ло пропонує цікавий спосіб розв'язання цієї проблеми. Він, обмежуючись семіотичною інтерпретацією «мережі», поширює на матеріальні об'єкти ту ж релятивістську логіку міркувань, яку постструктуралістська семіотика застосувала до елементів знакових систем. Семіотика (у європейському, дососсюрівському варіанті синхронічної лінгвістики) показує, що значення будь-якого слова відносне, тобто конституюване відносинами відмінності між конкретним словом й іншими словами, що пов'язані з ним. Наприклад, слова «собака» або «кішка» набувають свого значення завдяки відмінності від іншого і кожне з них співвідноситься з багатьма суміжними: «кошеня», «щенья», «вовк», «зграя» і т.д. Значення кожного із цих слів хоч і є довільним (адже ми можемо наповнити його будь-яким новим змістом), проте чітко детерміновано мережею відносин відмінності від суміжних понять. Фактично воно являє собою результат цих відносин. Таким чином, об'єкти як «похідні» певних стійких множин або мереж відносин зберігають свою цілісність, допоки відповідні зв'язки між ними стабільні та незмінні [7, с. 25–26].

Дж. Ло, як і Ф. де Соссюр, підкреслює зв'язок властивості мінливості/незмінності об'єкта (знаку) з дискретністю/безперервністю його існування. Об'єкт існує дискретно і відособлено лише завдяки безперервності своїх зв'язків з іншими об'єктами. Об'єктами їх роблять саме стійкість зв'язків один з одним, а розрив мережі відносин унеможливорює

подальшу дискретність відповідного об'єкта [7, с. 26].

Що це означає відносно теми нашого дослідження? Певно, те, що ядро мережевих відносин зумовлює дискретність (сталість) таких терміно-понять, як «кримінальне правопорушення» або «інститут відповідальності ЮО за суспільно-небезпечні діяння». Воно стосується самої суті (характеру) взаємодії і менше залежить від її зовнішнього оформлення або фасаду правового інституту, в рамках якого має розгортатись описана діяльність, відповідно до положень національного законодавства. Тут на перше місце ставиться питання значення діяльності на противагу самому знаку (або сукупності символів), що їх позначає.

І, звичайно, не останню роль відіграють суміжні поняття. Вони створюють зону відмінності, на «фоні» якої краще видно досліджуваний об'єкт. Саме завдяки таким індикаціям стає можливим виявити відповідне ядро відносин, де неначе за допомогою введеної в артерію контрастної речовини проявляється зона потовщення внутрішньої стінки судини. І допоки зберігається його позиціонування серед суміжних понять, залишається незмінним сам рисунок взаємодії, можна говорити про сталість відповідного ядра мережевих відносин. Усі елементи конструкції «кримінальне правопорушення» (суспільна небезпека діяння, репресивний характер впливу з боку держави, принципи та інші гарантії забезпечення балансу приватних та публічних інтересів і багато іншого) повинні бути «включені» (enroll) у взаємодію і залишатися такими й надалі. Воно на кшталт літака, що для нормального функціонування має запозичувати силу вітру, густоту повітряних мас, енергію двигунів та команди, навіть більше – поєднувати все це разом у власній конструкції з металу [4, с. 34].

Однак не варто забувати, що таке ядро відносин знаходиться за

межами національних правових конструкцій, оскільки, як відомо, статус ЄСПЛ із його власною практикою застосування прав особи в певному розумінні є зовнішнім по відношенню до внутрішніх традицій правозастосування. Дж. Летсас звертає увагу, що є вагома причина, чому цей інституційний орган не має бути всередині національних правових конструкцій, чому він повинен існувати саме як незалежний орган, який має повноваження переглядати внутрішньо-державні рішення. Адже якщо права особи є правами індивіда проти більшості, то несумісно дозволяти самій більшості вирішувати, який обсяг прав належить такому індивіду в рамках спірних юридичних ситуацій [13, с. 296–297, 303].

Звідси випливає важливе питання: чи може ядро мережевих відносин існувати поза межами відповідних національних інституцій (наприклад, системи національного законодавства або знаходитись за кордонами відповідної спільноти)? Отже, актуалізується проблематика зовнішніх та внутрішніх відносин в рамках топології «інституту-архіпелагу».

З одного боку, такий об'єкт знаходиться в зоні перетину багатьох соціально-топологічних розмірностей (фреймів, потоків, мереж та їхніх різноманітних поєднань) і має стільки ж площин, скільки і з'єднань. З іншого – варто пам'ятати про особливості мережевих відносин до зовнішнього. Їм властивий режим виключення, що автоматично вводиться стосовно «не-учасників» (non-members) і полягає в тому, що мережі, зі слів Б. Латура, не помічають нічого навколо. Для них просто-таки нема зовнішнього. Вони не відкидають тінь [14; 6, с. 180]. Тому семіотичне ядро збірки має бути всередині мережі. Адже як тільки воно втрачає зв'язок із нею, на нього розповсюджується правило обмеження для «не-учасників». Однак це аж ніяк не забороняє йому перебувати поза

межами інших розмірностей. Це означає, що навіть якщо ядро мережевих відносин є зовнішнім по відношенню до національних стаціонарних (фреймів) та плинних (потоків-практик) правових конструкцій або їхніх поєднань, воно не втрачає морфотворчих властивостей по відношенню до всієї конструкції «інституту-архіпелагу». Таке ядро продовжує зберігати його форму від розриву й утримувати основний зміст взаємодії всередині системи-збірки.

Таким чином, можна пояснити можливість автономного поняття «кримінального правопорушення» відігравати роль ядра мережевих відносин у рамках «інституту-архіпелагу» відповідальності ЮО за суспільно-небезпечні діяння, знаходячись при цьому за межами національних правових фрейм-плинних соціальних топологій. Це неначе міста, які, змінюючи власні кордони в географічному плані, залишаються при цьому стабільними в семіотичному. Вони мінливі всередині, але при цьому зберігають своє становище у відносинах з іншими об'єктами – містами, регіонами, центрами сили, а отже, зберігають стійке ядро відносин. Звідси, на думку В. Вахштайна, впливає цікавий феномен екстериторіальності: «те, що робить місто «Х» містом «Х», може не знаходитись у його географічних межах. А це означає, що всередині таке місто здатне безперервно змінюватися, залишаючись при цьому собою» [15, с. 28].

Отже, як топологічно множинний об'єкт-інститут існує одночасно в декількох площинах? У просторі мереж він залишається відносно сталим. Така незмінність досягається за рахунок функціонування семіотичного ядра, що конститує його відносини з рештою вимірів. В інших площинах об'єкт продовжує набувати нових форм. Самобутність конструкту не руйнується, допоки ядро відносин залишається стабільним. Єдине, що тут має значення – це конститутивні

сила елемента, його здатність збирати інші об'єкти. І чим більш визначальним є цей вплив, тим більшу роль грає складова частина у формуванні нового чи збереження теперішнього «Я» інституту [15, с. 32].

Отже, мають місце різноманітні варіанти поєднання фреймів, мереж та потоків, що функціонують одночасно. Вони з різною ймовірністю створюють критичний вплив на всю конструкцію, чим і визначають її стан. Між ними, як звертає увагу В. Вахштайн, немає зазору. Матеріальні та нематеріальні об'єкти співіснують у рамках спільної конструкції, перебуваючи в стосунках тотожності та відмінності. Таким чином, на зміну монізму трьох сильних пояснень, які віддають перевагу лише одній із площин, констатують її генеративний вплив на інші (наприклад, мережі породжують фрейми і потоки або фрейми є першоджерелом плинних розмірностей та мереж і т.д.), приходить радикальний плюралізм. Це означає, що той чи інший об'єкт набуває «твердість» й онтологічний статус винятково у взаєминах з іншими [15, с. 32–33].

Однак плюралізм знову ж таки проявляє себе в перспективізмі, що передбачає рівність різних точок зору на один і той же об'єкт. Тут радше слід мовити про те, що об'єкт не є єдиним, але й не є декількома об'єктами, він більше ніж один і менше ніж два. Про це завжди складно думати, зазначає Дж. Ло, оскільки це скасовує простоту єдиного, але водночас і множинність. Більш того, перемога однієї-єдиної версії наукового факту або технологічного артефакту говорить про те, що ніякої напруги всередині них нема. Це момент, коли вони приходять до єдиної та «об'єктивної» стадії, чого ми якраз-таки і намагаємось оминати [1, с. 117–118].

Тож варто підвести певні підсумки нашого дослідження. Отже, що являє собою відповідальність ЮО за кримінальні правопорушення як

«інститут-архіпелаг»? З одного боку, це комплексне утворення, яке хоч і складається з багатьох різноманітних (гетерогенних) елементів правового інструментарію, проте зберігає при цьому свою цілісність. Така нова якість взаємодії проявляється у вигляді формування нового учасника відносин, який разом з іншими акторами й актантами сідає за спільний стіл «правової гри». Це утворення нового «Я», яке якісно відрізняється від ідентичностей її складників.

З іншого боку, такий інститут залишається множинним. Описувана вище єдність аж ніяк не є тотальною. Фрейми, потоки, мережі та їхні всілякі поєднання співіснують разом у рамках такого інституту, створюючи кооперації між собою, конфліктує, не помічаючи одне одного і водночас в екологічному розумінні перебуваючи у відносинах взаємозалежності. Це різні, множинні і самобутні соціально-топологічні позиціонування, які радше знаходяться поруч один з одним, аніж зведені до певного єдиного нарративу, конвертовані в той чи інший варіант перспективиської об'єктивності.

Отже, «інститут-архіпелаг» – це швидше фрактальна симуляція єдності, аніж безшовна тотальність. Тут, як звертає увагу І. Красавін, безліч реалій за допомогою самоорганізації породжують різні складні утворення, що задають мультимасштабну організацію. Будь-яке відношення або значення одночасно проявляється в різних масштабах: мікро-, мезо- і макро. Об'єкт, гомогенний на макрорівні, на мезо- і мікрорівнях постає складним, що складається з різноманітних (гетерогенних) частин, і навпаки [9, с. 180].

У рамках питання відповідальності ЮО за кримінальні правопорушення згадуваний інститут набуває вигляду функціональної полівидової збірки в межах родового розуміння юридичної відповідальності, в основі якого є кримінально-правова модальність

взаємодії – принципи, цінності та інші гарантії справедливого та правосудного притягнення до відповідальності ЮО, що впливають з автономного розуміння «кримінального правопорушення». Саме воно являється семіотичним ядром такого конструкту-архіпелагу.

Ядро збірки-інституту знаходиться в межах мережевої розмірності, що формується навколо проблематики відповідальності ЮО за суспільно-небезпечні діяння та їх запобігання. При цьому таке ядро може виходити за кордони різноманітних фрейм-плінних конструктів, які входять у спільну мережу (є її учасниками). Таким чином, навіть якщо інститут відповідальності ЮО за кримінальні правопорушення в рамках національної (локальної) правової системи оформлений у вигляді некримінальної чи квазікримінальної моделі відповідальності, він усе рівно залишається під визначальним впливом семіотичного ядра збірки – автономного розуміння «кримінального правопорушення». Таке ядро може мігрувати поміж різних соціально-топологічних позиціонувань, зберігаючи при цьому формотворчу властивість для цілісного конструкту-архіпелагу. І допоки воно зберігається цілим, інститут-архіпелаг утримує власну самобутність, навіть за умов різноманітних як внутрішніх, так і зовнішніх змін, відмирання «старих» і виникнення нових конфігурацій правового інструментарію.

Статтю присвячено дослідженню особливостей взаємодії основних соціально-топологічних розмірностей (фреймів, потоків та мереж) у рамках проблематики відповідальності юридичних осіб за кримінальні правопорушення як комплексного утворення «інституту-архіпелагу». У дослідженні обґрунтовується точка зору, відповідно до якої кожна із зазначених позиціонувань формує власну

правову реальність. Їх не слід розуміти як окремі та, можливо, неповноцінні варіанти інтерпретації єдиної об'єктивної правової дійсності. Вони радше являються продуктами різноманітних метод-збірок, що, згущаючи барви дійсного, конструюють власну об'єктивність. Це самостійні конструкції реальності, що не стільки доповнюють одне одного, створюючи голографічне зображення об'єктивного, скільки співіснують пліч-о-пліч в рамках задуваного інституту. Це збірка різноманітних (гетерогенних) правових реалій, що в екологічному плані взаємодіють між собою, створюючи спільне для них ядро мережових відносин.

У статті також наведено думку, згідно з якою ядром описуваного інституту-архіпелагу є автономне розуміння «кримінального правопорушення». Воно визначає основну модальність відносин, що формуються навколо питання відповідальності юридичних осіб за суспільно-небезпечні діяння та їх запобігання і при цьому не залежать від конкретної моделі відповідальності (кримінальної, квазі-кримінальної чи некримінальної), що запроваджена локальним законодавством.

Окрім того, стаття висвітлює характер взаємин семіотичного ядра збірки із трьома основними соціально-топологічними вимірами правової взаємодії. З одного боку, назване ядро відносин з необхідністю перебуває всередині мережової розмірності, воно включене в спільну павутину правовідносин, що виникає навколо питань відповідальності юридичних осіб за кримінальні правопорушення. З іншого боку, таке семіотичне ядро може знаходитись поза фреймовими чи плинними правовими вимірами, зберігаючи при цьому визначальний вплив на спільний для них інститут-архіпелаг.

Ключові слова: відповідальність, юридичні особи, автономне розуміння, кримінальне правопорушення, соціально-топологічні розмірності.

Skoromnyi D. THE LIABILITY OF LEGAL ENTITIES FOR CRIMINAL OFFENSES – “INSTITUTE-ARCHIPELAGO”

The article is devoted to the study of peculiarities of main socio-topological dimensions (frames, flows and networks) interaction within the framework of legal entities liability for criminal offenses issue as a complex “institute-archipelago” formation. The study substantiates the point of view according to which each of these positions forms its own legal reality. They should not be construed as separate and possibly defective versions of the single objective legal reality interpretation. Rather, they are the products of a various method-assemblies that, condensing the colors of the real, constructs their own objectivity. These are independent constructs of reality that do not so much complement each other, creating a holographic image of the objective, as coexist side by side within the mentioned institution. It is a collection of various (heterogeneous) legal realities that interact ecologically with each other, creating a common core of network relations.

The article also presents the view that the core of the described institution-archipelago is an autonomous understanding of the “criminal offense”. It determines the basic modality of relations formed around the issue of legal entities liability for socially dangerous acts and their prevention, and does not depend on the specific model of liability (criminal, quasi-criminal or non-criminal) introduced by local law.

In addition, the article highlights the nature of relationship between three main socio-topological

dimensions of legal interaction and the semiotic core of assembly. On the one hand, the named core of relations is necessarily within the network dimension, it is included in the common web of legal relations that arises around the issues of legal entities liability for criminal offenses. On the other hand, such a semiotic core may be outside the frames or flowing legal dimensions, while maintaining a decisive influence on their common institution-archipelago.

Key words: responsibility, legal entities, autonomous understanding, criminal offense, socio-topological dimensions.

Література

1. Руденко Н. Больше, чем один, – меньше, чем два: понятие и методология артикуляции множества в акторно-сетевой теории. *Логос*. 2018. Т. 28. № 5. С. 113–136.
 2. Ло Дж. После метода: беспорядок и социальная наука / пер. с англ. С. Гавриленко, А. Писарева, П. Хановой ; науч. ред. перевода С. Гавриленко. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2015. 352 с.
 3. Мол А. Множественное тело / пер. с англ. И. Напреенко. *Социология власти*. 2015. № 1. С. 232–247.
 4. Ло Дж. Объекты и пространства / пер. с англ. В. Вахштайн. *Социологическое обозрение*. 2006. Т. 5. № 1. С. 30–42.
 5. Ерофеева М. Акторно-сетевая теория: объектно-ориентированная социология без объектов? *Логос*. 2017. Т. 27. № 3. С. 83–112.

6. Латур Б. Об акторно-сетевой теории. Некоторые разъяснения, дополненные еще большими усложнениями / пер. с англ. А. Писарева. *Логос*. 2017. Т. 27. № 1. С. 173–200.
 7. Вахштайн В. Джон Ло: социология между семиотикой и топологией. *Социологическое обозрение*. 2006. Т. 5. № 1. С. 24–29.
 8. Деланда М. Новая онтология для социальных наук. *Логос*. 2017. Т. 27. № 3. С. 35–56.
 9. Красавин И. Гетерархия множества. *Логос*. 2017. Т. 27. № 3. С. 173–198.
 10. Хилюк С.В. «Злочин і кара» у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Часопис Акад. адвокатури України*. 2015. Т. 8. № 4 (29). С. 108–125.
 11. Рабінович П.М. Фундаментальні поняття кримінального права: інтерпретація Страсбурзького суду. *Юридична Україна*. 2011. № 11. С. 4–7. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/14514/%CF>
 12. Кретова І.Ю. Концепція автономного тлумачення у практиці Європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*. 2015. № 4 (3). С. 25–30.
 13. Letsas G. The truth in autonomous concept: how to interpret ECHR. *European Journal of International Law*. 2004. Vol. 15. № 2. P. 279–305.
 14. Астахов С.С. Критическая рецепция акторно-сетевой теории: от макиавеллизма к проблеме Иного. *Философская мысль*. 2016. № 10. С. 1–15. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=20563
 15. Вахштайн В. Пересборка города: между языком и пространством. *Социология власти*. 2014. № 2. С. 9–38.